

1.2. A NYELVTÖRTÉNET ÉS VIZSGÁLATA

A nyelvtudományi történeti vizsgálatnak a tárgya a nyelvek története, célja pedig annak megállapítása, hogy mi hogyan működött a múltban, hogy mi, hogyan és miért változott meg az idők folyamán, illetőleg hogy a változás milyen utat járt be a nyelvközösségekben.

Az **idő** végeláthatatlan folyamat. Három szakaszra osztható: múltra, jelenre és jövőre. A nyelvek története is folyamat, amely az esetek egy részében kezdő (a kialakulást, önállósodást, terjedést jelentő), illetőleg befejező (a visszaszorulást, tévesztést, kihalást hozó) szakaszhoz köthető. Minden nyelv története nyelvi élet-történet, amely a múltat és a jelent egyaránt magában foglalja. A **múlt** (diakronia, nyelvi egymásutániség) változatos, de lezárt, közvetlenül nem érzékelhető, fennmaradt dokumentumok (nyelvemlékek) s a belőlük levonható következtetések alapján közelíthető meg. A **jelen** (szinkronia, nyelvi időazonosság, egyidejűség) az éppen zajló, közvetlenül is érzékelhető, megfigyelhető és kutatható időszak. A szinkrón nyelvi állapot a nyelv történetének változatos, változó, nyitott és dinamikus szakasza, tehát – a látszat ellenére – sosem statikus, hanem mindig mozgással van tele. Ezek a mozgások a történeti változások részei, s a változások pillanatnyi állapotát mutatják. A szinkronia értelemszerűen mindig történeti alapon nyugszik. A **jövő** nem érzékelhető s mint ilyen ismeretlen. A mindenkori jelenből észrevétlenül lépünk át minden múltó pillanattal a jövőbe, miközben jelenünk múlttá, a közvetlenül előttünk álló jövő pedig jelenné válik.

A **nyelvtörténet** jelenti egyrészt a lezajlott és zajló nyelvi történések összességét, tehát a nyelvek **élettörténetét**. (Ebbe minden, az adott nyelvet beszélő ember nyelvi produkciója beletartozik, ezért fölmérhetetlenül hatalmas beszélt és írott nyelvi megnyilatkozás-halmazról van szó.) Jelenti másrészt a nyelvek élettörténetének a **tudományos leírását**, azaz **nyelvi életrajzát**. A nyelvi életrajz azonban a lezajlott nyelvi eseményeknek csupán elenyésző hányadát mutathatja be, ezért elsődleges és többé-kevésbé megvalósítható feladata a nyelv jelenségeinek és a működését meghatározó szabályoknak, illetőleg változásaiknak a leírása.

A tényből, hogy a nyelv elemkészlet és szabályrendszer szervesen összetartozó egésze, az következik, hogy **minden nyelvtörténet elem- és szabálytörténet** – állapot- és változástörténeti keretben. A nyelvek történetét vizsgálva a feladat egyrészt tehát elmúlt idők nyelvi elemei (hangok, morfémák, szóalakok, tulajdonnevek), másrészt nyelvtani szabályai állományának és állapotának a számbavétele, valamint működésüknek, változásaiknak a leírása és magyarázata.

A nyelvtörténeti leírások forrása, fundamentuma a nyelvhasználatnak a – különböző módon: rovásírással, kézírással, nyomtatott formában, hangfelvételes és képes-hangos technikával – rögzített korpusza (adatai, szövegei). Ami a magyart illeti: a nyelvemléktelen korra vonatkozó következtetéseket a korai ómagyar kor nyelvemlékeinek, valamint a finnugor összehasonlító nyelvészet ugor és a finnugor alapnyelvről szóló megállapításainak az alapján vonták le a nyelvészek. A nyelvemlékes korszakok nyelvállapotát a 20. századig kizárólag írásbeli dokumentumok alapján vizsgálták (a fonográffelvételeket nem tekintve).

Nyelvtörténeti leírás csak spekulatív alapon, vagy csak intuíción megközelítéssel nem készíthető. A nyelvemléktelen korok nyelvi elemeire, jelenségeire is csak a nyelvemlékes korok adatai alapján és a belőlük levont tanulságok (l. az alapnyelvi rekonstrukciók) nyomán lehet következtetni. A nyelvtörténésznek mindenekelőtt tehát megbízható történeti forrásanyagra van szüksége. Szükséges továbbá megfelelő általános és történeti nyelvészeti tájékozottság is, amely olyan nyelvi univerzálék ismeretét is magában foglalja, amelyre elsősorban élő nyelvek tanulmányozásával tehet szert a nyelvész. A nyelv egészére érvényes nyelvemlélet tudvalevőleg nincs, csak nyelvemléleti modellek vannak. Nincs tehát a nyelvtörténeti vizsgálatok egészére érvényes elmélet sem. Természettudományi értelemben nem is lehet, mert az csak zárt rendszerek kutatására értendő megjelölés, amelyben az egyetemességnek (tehát a kivételnélküliségnek) és a következtetések alapján való előrejelzésnek (a predikciónak) az igénye is bennfoglaltatik. S bár a lehetséges nyelvi formákat az adott nyelvi tények szabályrendszere szabja meg, a nyelvtörténeti változások mégsem jósolhatók meg pontosan, mert nem láthatók előre azok a társadalmi és kulturális változások, amelyek a beszélőkön keresztül befolyással vannak a nyelvhasználatra.

Nyilvánvaló egy ideje már, hogy a saussure-i *langue* : *parole* és a belső : külső vizsgálódás éles elkülönítése, kettőssége nem tartható, illetőleg hogy történeti szempontból is a **többösszetevőjű hálózatmodell** a legalkalmasabb vizsgálati modell, amelynek összetevői elemeik szintjén állnak kapcsolatban egymással. Tudjuk, gyakorlati akadályok miatt nem készíthető teljes nyelvreírás a szinkroniában sem. Teljes nyelvtörténeti leírást pedig a nyelvtörténeti anyag hiányos volta tesz eleve lehetetlenné. A magyar nyelvemlékekre is érvényes az, amit HERMAN JÓZSEF a klasszikus latin szövegekre mondott, hogy ti. „egy sokkal összetettebb nyelvi valóságot fednek és rejtenek el” (2003: 12). Tehát a nyelvtörténész feladata a nyelvtörténeti leírásokban – illendő szerénységgel fogalmazva – csak az egykor volt nyelvi valóság lehetőség szerint minél megbízhatóbb megközelítése lehet. Mert gondoljunk arra is, hogy a nyelvemlékek teljes halmaza eltörpülő kicsiség a néhai nyelvhasználat teljességéhez, szinte felfoghatatlan gazdagságához és tömegéhez képest!

A nyelv társas és kognitív meghatározottságából kiindulva a változatosságot a nyelvhasználat alapvető állapotának, tulajdonságának tekintjük. Ez a **változatos-ság** egy újabb megközelítésből nézve egyrészt az egyénhez köthető sajátosságokra, másrészt a nyelvhasználati helyzetből, színtérből adódó differenciálódásra, harmadrészt pedig a beszélők koncepuális motivációra visszavezethető stratégia-

ákra (l. újabban KRISTIANSEN–DRIVEN 2008, BYBEE 2010, MESTHRIE 2011, TOLCSVAI NAGY 2013) vezethető vissza. Ezért az empirikus társasnyelvészeti és a kognitív nyelvészeti szemléleten alapuló **változáselméleti megközelítést** alapul véve, a nyelvi változások kutatásában a nyelvhasználat kettős beágyazottságának tényéből kiindulva nemcsak nyelvrendszer-tani, hanem a nyelvhasználat szociokulturális összefüggéseire is figyelemmel kell lennünk. A változások létrejötte indító okainak és a nyelvi dinamikának a vizsgálatában tapasztalataink szerint is a **funkcionális megközelítés** kínálja a legtöbb lehetőséget. Magától értődik azonban, hogy a nyelvtörténész mindenkori kutatási céljának megfelelően bármely, saját vizsgálati szempontjából adekvát nyelvészeti elméletet, módszert, modellt, leírási sémát felhasználhat, bármely szemléletmódot követhet. Nincsenek ugyanis mindenre érvényes módszerek, megoldások, csak a konkrét vizsgálat tárgyának és céljának megfelelők, illetőleg nem megfelelők vannak. Természetes tehát, hogy egy olyan nyelvtörténeti leírásnak – ilyen a jelen munka is –, amely valamennyi nyelvi szint jelenségeivel foglalkozik, módszertani értelemben több lábbon kell állnia.

Minden nyelvben vannak központi fontosságú és peremhelyzetben lévő elemek és jelenségek. Nyelvtörténeti szempontból az utóbbiak is fontosak: a centrum és a periféria között ugyanis állandó a mozgás, s ezt a nyelvtörténész nem hagyhatja figyelmen kívül. Evidencia az is, hogy a nyelvi változások kontextuálisan, a körülményektől és a szövegösszefüggésektől motiváltak és többségükben láncváltozások, illetőleg azoknak részei (l. pl. a magyar tövéghangzók eltűnésének és következményeinek a leírását a hangtörténeti és morfématörténeti fejezetben).

A történelem jelenek láncolataként értelmezhető, amelynek utolsó láncszeme a mindenkori jelen. A kutató előtt több lehetőség is áll: időegymásutániségében és egyidejűségében, illetőleg párhuzamosan is vizsgálhatja a kutatott nyelv történetét. Az előbbi a diakrón vizsgálat. Ennek középpontjában a nyelvi változások állnak (pl. a múlt idők története a magyar nyelvben). Az utóbbi a történeti-szinkrón vizsgálat. Ez is történeti célú tehát, közvetlen feladata azonban a nyelvtörténet egy vagy több múltbeli szakasza egyidejű állapotának a leírása (pl. a múlt idők a reformkor magyar nyelvében). Általában párhuzamosan mindkét vizsgálati lehetőséggel él a nyelvtörténész (mi magunk is ezt tettük jelen munkánkban, l. pl. a fonémaállománynak nemcsak változásait vizsgáljuk, hanem koronkénti szinkrón rendszerét is megadjuk). Speciális terület a történeti célú, jelenkori szinkrón vizsgálat, amely folyamatban lévő nyelvi változások kimutatását célozza, a mindenkori jelen nyelvállapot nyelvhasználati változatainak elemzésével (valósídő- és látszólagosídő-vizsgálatok, l. KONTRA 2003: 195–210, BODÓ 2012).

Könyvünk tárgya tehát a magyar nyelv, ahogy a történelemben mutatkozik, illetőleg tanulmányozható. De nem maradhat figyelmen kívül a főntebb mondottak értelmében a nyelv létezése másik két dimenziójának, a térbeliségnek és a társadalmiságnak a nyelvhasználattal való összefüggése sem. Ezért mindezek figyelembe vételével törekszünk vizsgálni – amennyire a kutatási előzmények, a vizsgálati és didaktikai hangsúlyok, valamint a terjedelmi korlátok lehetővé teszik.